

Jan M. Wolski, *Kultura monastyczna w późnośredniowiecznej Bułgarii*, Byzantina Lodziensia 29, Łódź 2018, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 225.

Dr Jan Mikołaj Wolski jest zatrudniony na stanowisku adiunkta w Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana (znanego bardziej pod skróconą nazwą *Ceraneum*) działającym w ramach struktur organizacyjnych Uniwersytetu Łódzkiego. Autor specjalizuje się w badaniach nad monastycyzmem średniowiecznym, a recenzowana tutaj książka powstała na bazie jego rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława J. Leszki i obronionej w 2017 roku.

Publikacja J.M. Wolskiego ma strukturę klasycznej rozprawy naukowej. W części wprowadzającej zamieszczono spis treści (s. 5-6) oraz liczący sześć stron wstęp (s. 7-12), który posiada 14 przypisów podtekstowych, czyli 2,333 przypisu na stronę (dalej: przyp./s.). Warto w tym miejscu zaznaczyć, że cała rozprawa liczy 709 not, a zatem owe czternaście przypisów stanowi 1,974% wszystkich odsyłaczy. Zasadniczy segment publikacji stanowią dwa rozdziały. Pierwszy z nich (s. 13-47) obejmuje 35 stron i posiada 140 przypisów (= 4,000 przyp./s.; 19,746% wszystkich przyp.). Rozdział drugi natomiast liczy aż 102 strony (s. 49-150), a ilość not wynosi aż 553 (= 5,421 przyp./s.; 77,997% wszystkich przyp.). Wnioski wyciągnięte z powyższych analiz zawarto w zakończeniu (s. 151-152), po którym następuje liczący 37 stron aneks (s. 153-189), na którego początku znajdują się dwa przypisy (= 0,054 przyp./s.; 0,282% wszystkich not). Kolejnym elementem pracy jest wykaz skrótów (s. 191-193), który obejmuje 88 abrewiacji. Wykaz ten poprzedza bibliografię (s. 195-216), która została podzielona na źródła (s. 195-201) i opracowania (s. 201-216). Po bibliografii umieszczono „Summary – Monastic Culture in Late Medieval Bulgaria” (s. 217-218). Po tym angielskojęzycznym streszczeniu wstawiono indeks osób (s. 219-222) oraz indeks nazw geograficznych, miejscowych i etnicznych (s. 223-225). Wreszcie na samym końcu niniejszej publikacji znajduje się drugi, pozbawiony paginacji (s. 227-230) aneks, w którym zawarto wykaz wszystkich prac wydanych w ramach serii *Byzantina Lodziensia* w la-

tach 1997-2018. Dziwi nieco podział pracy na dwa rozdziały. Być może lepszym zabiegiem byłby podział całości materiału na dwie części, w ramach których można by łatwo dokonać wewnętrznego podziału na stosunkowo niewielkie rozdziały, dzięki czemu publikacja zyskałaby znacznie większą metodyczną „przejrzystość”.

Bibliografia, o której już wyżej wspomniano, liczy 78 źródeł i 341 opracowań. Wśród tych ostatnich, co jednoznacznie tłumaczy sam tytuł rozprawy, dominują publikacje w języku bułgarskim (123 pozycje = 36,070%). Drugie pod względem ilości są prace w języku angielskim (66 = 19,354%). Trzecie miejsce natomiast zajmują opracowania w języku rosyjskim (45 = 13,196%). Nieco mniej jest publikacji polskich (41 = 12,023%). Poza tym autor odwołuje się także do fachowej literatury francuskiej (24 = 7,038%), serbskiej (21 = 6,158%), włoskiej (10 = 2,932%), niemieckiej (8 = 2,346%), greckiej (2 = 0,586%) i rumuńskiej (1 = 0,293%).

Pierwszy rozdział nosi tytuł „Źródła”. Został on podzielony na pięć paragrafów, których tytuły warto przytoczyć wraz z paginacją: (1) lektury mnisze (s. 15-34), (2) teksty normatywne (s. 35-38), (3) żywoty późnośredniowiecznych mnichów bułgarskich (s. 38-42), (4) żywoty świętych mnichów napisane w XIII-XIV wieku (s. 42-46), (5) dokumenty donacyjne (s. 46-47). Jak widać, przysłowiową „lwią część” tego rozdziału zajmuje paragraf pierwszy, bo aż 20 z 35 stron całego rozdziału. W ramach tego paragrafu autor omawia w kolejnych punktach inwentarze bibliotek klasztornych wraz z zawartością zachowanych kodeksów (s. 17-22 i 31-34) oraz zalecane ówczesnym mnichom lektury, czyli teksty biblijne i pisma Ojców Kościoła (s. 22-30). Ważna i instruktywna jest tutaj przede wszystkim zawartość podtekstowych przypisów bibliograficznych, które podają mało znaną w Polsce literaturę bułgarską z tego właśnie zakresu.

Drugi rozdział nosi tytuł „Kultura monastyczna” i dzieli się na trzy paragrafy. Każdy z nich posiada osobną numerację przypisów. Pierwszy z nich został poświęcony ideałom życia monastycznego (s. 50-82, czyli 33 strony i 205 przypisów), wśród których dr J.M. Wolski analizuje ze szczególną uwagą moment wyrzeczenia się świata i samego siebie, pokutę oraz koncentrację na modlitwie zbiorowej i indywidualnej. Drugi paragraf omawia formy życia monastycznego (s. 82-101, czyli 20 stron i 138 przypisów), a zatem cenobityzm i anachoretyzm. Autor odnosi się również do hezychazmu. Wreszcie w ostatnim punkcie tego paragrafu porusza kwestię „zaburzeń” w kulturze monastycznej. Do najważniejszych nieprawidłowości zalicza idiorytmię i autoproskoptyzm. Wreszcie ostatni, trzeci paragraf podejmuje zagadnienie stosunku mnichów do społeczeństwa jako takiego (s. 101-150 = 50 stron i 210 not). Jest

to, jak wiadomo, problem bardzo szeroki, który dr J.M. Wolski przedstawił syntetycznie w czterech punktach: (1) życiorysy świętych mężów (s. 104-132), czyli Joachima I Tyrnowskiego (s. 105-107), Grzegorza Synaity (s. 107-111), Teodozjusza Tyrnowskiego (s. 111-120), Romila Widyńskiego (s. 120-125) i Eutymiusza Tyrnowskiego (s. 125-132); (2) opiekunowie i obrońcy państwa (s. 132-139), czyli rola duchowego, modlitewnego orędownictwa zarówno całych wspólnot monastycznych, jak i eminentnych przedstawicieli monastycyzmu bułgarskiego za władcę, jego państwo i pomyślność jego poddanych. Owa rola mnichów jako pośredników między Bogiem a państwem powodowała, że monastycyzm cieszył się w średniowiecznej Bułgarii dużym szacunkiem społecznym i posiadał swego największego protektora właśnie w osobie władcy; (3) duszpasterstwo mnisz (s. 139-146), gdzie autor skoncentrował się głównie na relacjach między poszczególnymi klasztorami a społecznościami lokalnymi funkcjonującymi niejako na orbicie owych regionalnych centrów życia duchowego i intelektualnego; (4) klasztory jako centra działalności gospodarczej, literackiej i edukacyjnej (s. 147-149), co nie wymaga dodatkowego komentarza. Struktura i proporcje tego segmentu pokazują bardzo jasno, że podział pracy na dwa rozdziały nie był najszczęśliwszy. Wypadało ją raczej podzielić na dwie części, a paragrafy podnieść do rangi rozdziałów. Należy jednak podkreślić, że rozdział ten z perspektywy polskiego badacza monastycyzmu średniowiecznego ma niewątpliwie dużą wartość poznawczą, którą dodatkowo zwiększa fakt, że wiele ważnych fragmentów źródeł zostało tutaj przytoczonych w oryginale. Wartością dodaną jest zaś cytowana w przypisach literatura przedmiotu, szczególnie zaś prace autorów bułgarskich.

Należy również zatrzymać się na wspomnianym już wyżej aneksie. Zawiera on oryginalne fragmenty „Nomokanonu CIAI 1160”, który jest ważnym źródłem dla badaczy monastycyzmu bułgarskiego.

Dr Jan M. Wolski nie ustrzegł się pewnych prozaicznych, rzec by można, błędów w stworzonym przez siebie tekście. Poniższa *errata* nie jest niestety kompletna, mimo to jednak może okazać się pomocna np. przy dodruku lub też przy ewentualnym drugim wydaniu niniejszej książki.

lokalizacja	jest	powinno być
s. 9, lin. 15 od dołu	noramtywnych	normatywnych
s. 20, lin. 8 od dołu	Klasztoru	klasztoru
s. 21, przyp. 28, lin. 4 od dołu	hagiograf nie miał	hagiograf, nie miał

s. 24, przyp. 37, lin. 5 od góry	dni ewangeliarzy	dni, ewangeliarzy
s. 25, przyp. 39, lin. 1 od dołu	litrugii	liturgii
s. 34, lin. 8 od dołu	parenetyczne, nie	parenetyczne nie
s. 36, lin. 8 od góry	opartej	oparty
s. 37, lin. 9 od dołu	kanoniczengo	kanonicznego
s. 37, lin. 2 od dołu	nomonkanonów	nomokanonów
s. 39, lin. 13 od góry	faktografia, wykorzystuję	faktografia. Wykorzystuję
s. 46, lin. 15 od góry	5.Dokumenty donacyjne	5. Dokumenty donacyjne
s. 73, lin. 7 od dołu	powodem dla którego	powodem, dla którego
s. 84, przyp. 19	<i>Synodykonie</i>	<i>Synodykon</i>
s. 109, lin. 4 od góry	południowo-wschodnich	południowo-wschodnich
s. 120, lin. 7 od dołu	siedemdziesiątych/ początek	siedemdziesiątych / początek
s. 123, przyp. 95, lin. 1 od góry	<i>st. Romil</i>	<i>St. Romil</i>
s. 124, przyp. 98, lin. 2 od góry	informację	informacje
s. 128, przyp. 123, lin. 4 od góry	M. LaBauve Hébert	M.L. Hébert
s. 128, lin. 5 od góry	<i>Wordweaving</i>	<i>Word-Weaving</i>
s. 128, lin. 5 od dołu	<i>buł-</i>	<i>buł-</i>
s. 129, lin. 3 od dołu	i one były one	i one były
s. 132, lin. 3 od góry	świętego-mnicha	świętego mnicha
s. 132, lin. 7 od góry	mnicha-pośła	mnicha-pośła
s. 133, lin. 2-3 od góry	wystawca- -falszercz	wystawca-falszercz
s. 138, przyp. 157, lin. 4 od góry	<i>Byzantinischen</i>	<i>byzantinischen</i>
s. 139, lin. 12 od góry	z przytaczanym	z przytoczonym
s. 146, lin. 5 od dołu	klasztor, ze wszystkimi	klasztor ze wszystkimi
s. 149, lin. 5 od dołu	postawiałem	postawiłem
s. 149, lin. 2 od dołu	przywołać, kilka	przywołać kilka
s. 170, lin. 12 od góry	<i>delinquents</i>	<i>delinquentes</i>
s. 199, lin. 14 do góry	ed.	éd.
s. 200, lin. 19 od góry	Gautier <i>Le</i>	Gautier, <i>Le</i>
s. 202, lin. 9 od góry	<i>Sinai 's</i>	<i>Sinai 's</i>

s. 205, lin. 20 od dołu	á Byzance	à Byzance
s. 206, lin. 20 od dołu	<i>Byzantinischen</i>	<i>byzantinischen</i>
s. 207, lin. 3 od góry	<i>st. Romil</i>	<i>St. Romil</i>
s. 208, lin. 22 od góry	LaBauve Hébert M.	Hébert M.L.
s. 208, lin. 22 od góry	<i>Wordweaving</i>	<i>Word-Weaving</i>

Ponadto można zauważyć również inne niedociągnięcia, szczególnie w bibliografii opracowań. Chodzi konkretnie o pomijanie serii wydawniczych przy opisie poszczególnych publikacji książkowych. Oto kilka przykładów: praca E. Amanda de Mendiety (*Mount Athos*) to tom 41 serii *Berliner byzantinische Arbeiten* (s. 201); publikacja S.P. Brocka (*Spirituality*) wyszła w ramach serii *Moran Etho* (s. 203); D.J. Constantelos (*Byzantine Philantropy*) wydał swe opracowanie w *Rutgers Byzantine Series* (s. 203); książka P. Hagmana (*The Asceticism*) to element *Oxford Early Christian Series* (s. 206); rozprawa H. Hungera (*Prooimion*) to pierwszy tom serii *Wiener byzantinische Studien* (s. 206); z kolei M.L. Hébert opublikował swą pracę (*Hesychasm*) jako tom 18 *Sagners slavistische Sammlung* (s. 208); wreszcie publikacja R.F. Tafta (*The Byzantine Rite*) ukazała się w serii *American Essays in Liturgy* (s. 214). Odnotowano także przynajmniej jeden brak w wykazie skrótów: w bibliografii opracowań (s. 215, lin. 12 od dołu) widnieje bowiem abreviacja ŽMNP, której nie ma w rzeczonym wykazie.

Pomimo tych usterek technicznych praca dr. Jana M. Wolskiego jest z merytorycznego punktu widzenia pozycją cenną w polskiej bibliografii przedmiotu. Autor, podejmując zagadnienie średniowiecznego monastycyzmu bułgarskiego, który jest praktycznie nieznanym polskiemu czytelnikowi, wprowadził istotne *novum* do polskich badań na temat średniowiecznego życia zakonnego. Zaznajomił także polskiego czytelnika z dokonaniem badaczy bułgarskich w tym zakresie. W ten sposób historiografia bułgarska dotycząca monastycyzmu na Bałkanach weszła w obieg naukowej literatury nad Wisłą. Należy również podkreślić znaczenie uczciwej i solidnej analizy źródeł, która znamionuje recenzowaną rozprawę. Autor dołożył starań, aby odczytać je możliwie głęboko, nie stroniąc od kwestii trudnych, jak chociażby rozdźwięk pomiędzy ideałami życia mniszego a ludzkimi słabościami. W tym względzie autor wykazał się znaczną wnikliwością, a nawet swoistą empatią, dając swego rodzaju egzystencjalny obraz mnicha jako człowieka rozdartego pomiędzy ideałem świętości a prozą życia. W tym względzie analizy J.M. Wolskiego są bardzo inspirujące i jeśli autor nie zatraci owej inklinacji do egzystencjalnych analiz w zakresie kultury monastycznej, czy szerzej w zakre-

się szeroko rozumianej średniowiecznej kultury Słowian Południowych, wówczas będzie mógł się poszczycić na gruncie polskim swego rodzaju nowatorskim podejściem do powyższych kwestii. Wypada mu zatem życzyć dalszego, pomyślnego rozwoju intelektualnego.

Piotr Kochanek, Lublin – KUL

Sławomir Bralewski, *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 1: „Niezwykła przemiana” – narodziny nowej epoki; t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 27 i 32, Łódź 2018, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 312 + IX i 333 + VI.

Najnowsza dwutomowa praca Sławomira Bralewskiego jest tzw. książką profesorską tego autora, która w znacznym stopniu stanowi podsumowanie jego dotychczasowych dokonań w zakresie badań nad chrześcijaństwem konstantyńskim i postkonstantyńskim. Autor zawarł w niej wiele osobistych przemyśleń i refleksji, u podstaw których legła solidna znajomość przedmiotu zdobyta dzięki ponad dwudziestoletniej pracy naukowej w tym zakresie.

Pierwszy tom, noszący tytuł „*Niezwykła przemiana*” – *narodziny nowej epoki*, liczy w sumie 321 stron (312 + IX) i posiada 1028 przypisów, które umieszczono na każdej stronie pod tekstem. Tom ten składa się formalnie z kilkunastu elementów. Strukturę tę otwiera spis treści (s. VII-IX). Następnym segmentem jest wstęp (s. 1-10), który posiada dodatkowo 26 przypisów podtekstowych, co stanowi 2,600 przypisu na stronę (dalej: przyp./s.). Owych 26 not stanowi 2,529% całości przypisów omawianego tomu. Podstawową częścią rozprawy jest sześć rozdziałów. Pierwszy z nich (s. 11-24) obejmuje 14 stron i posiada 68 przypisów (= 4,857 przyp./s.; 6,614% wszystkich przyp.). Rozdział drugi (s. 25-70) to 46 stron i 227 not (= 4,934 przyp./s.; 22,081% wszystkich przyp.). Następny, trzeci rozdział (s. 71-81) to zaledwie 11 stron, którym dodano 52 przypisy (= 4,727 przyp./s.; 5,058% całości przyp.). Rozdział czwarty (s. 83-132) jest najobszerniejszym segmentem pierwszego tomu, ponieważ liczy aż 50 stron i posiada 373 noty (= 7,460 przyp./s.; 36,284% wszystkich przyp.). Z kolei na piąty rozdział (s. 133-155) składają się 23 strony tekstu, któremu towarzyszy